

Kritična paradigma medkulturne eksistence literature

Jola Škulj, ZRC SAZU

Kulturne realnosti in asimetrije

Nobena kultura ni zgolj vsota¹ pojavnosti, ampak obstaja kot živa totaliteta. Če problem zožimo zgolj na vprašanje literatur, lahko rečemo, da literatura katerega koli jezikovnega območja v Evropi pravzaprav predstavlja večplastno realnost, odprto, nedovršeno entiteto, katere mnogovrstna (raznolika) dediščina je strukturirana v zapleteni mreži nenehno preoblikovanih stikov v medkulturnih realnostih. Skozi vso preteklo eksistenco lahko najdemo pri katerikoli kulturi, ne le slovenski, vanjo vpisane raznorodne historične stvarnosti in heterogene geopolitične – s tem pa tudi heterolingvalne – kontekste, tako da sleherna posamezna kultura v Evropi že na prvi pogled udejanja inherentno asimetrijo lastnega razvoja, kar pomeni, da tisto, kar je Goetheju predstavljal evropska² oziroma – kot jo je sam prvi poimenoval – svetovna literatura, ne more kazati kaj zares univerzalnega, prav nasprotno dejstvo obstajanja evropske kulture nas – in to je v novi politični stvarnosti združene Evrope še bolj jasno – prepričljivo nagovarja o nujnosti po novem premisleku in svežih poteh dojemanja "neprimerljivosti singularnega" (Weber 2001, 251) v historičnih prerezih literarnih realnosti. Nepopačeno, natančno razumevanje svetovne (ali pa evropske) literature terja bolj izčrpne pojme za zajemanje kompleksnosti njenih mnogoterih profilov.

Ko odpiramo diskusijo o slovenski "svetovni" književnosti ali drugače, o vezeh oziroma vpetostih literature slovenskega prostora v "progresivno" igro "razvoja človeške rase, o širših razgledih v svetovnih povezavah med ljudmi", kot je rekel Goethe³, moramo to dejstvenost v svojih raziskavah premisliti s svežega zornega kota v kompleksni literarnoprimerjalni perspektivi, ki vključuje tudi poglede iniciativ ti. *obmejnih* poetik (cf. Mignolo, *Local Histories/Global Designs*, 2000). Evropske kulture in literature v formiranju svojih zapletenih sistemov, ki jih ni mogoče preprosto zvesti na skupni imenovalec, ohranjajo svojo ireduktibilnost ter terjajo, da se domislamo novih, izčrpnih in detajlnih pristopov za prepoznavanje kompleksnosti dejstev in njihovih neskončnih pojavnih oblik. Ali primerjalna literarna veda sploh lahko razpravlja o posameznih evropskih literaturah brez kakršnegakoli nanašanja na nacionalno atribucijo? Namera tega prispevka je revidirati dolgo veljaven

---

¹ Georg Brandes in Erich Auerbach sta zagovarjala stališče, da kakorkoli že razumemo svetovno literaturo, ta nikoli ni preprosto knjižnica ali zbirka knjig, pač pa to, kar je neposredno zvezano s svetovnim zgodovinskim procesom. (Prim. Peter Madsen, "World Literature and World Thoughts: Brandes/Auerbach". In Christopher Prendergast (ed.), *Debating World Literature*, London and New York: Verso, 2004, 54-75.)

² "Vsepovsod slišimo in beremo", je zapisal Goethe, "o razvoju človeške rase, o širših razgledih v svetovnih povezavah med ljudmi. Kako daleč smo že s tem, ne sodi v moje področje, da bi preučeval ali dognal: sam zasledujem s posebnim prepričanjem le to, da svoje prijatelje opozorim na moje prepričanje, da je univerzalna svetovna literatura v procesu formiranja. [...] evropska, pravzaprav obča svetovna literatura, evropska, z drugimi besedami, svetovna literatura." Stefan Hoesel-Uhlig imenuje Goethejev pojem svetovna literatura z izrazom kulturni promet ('*cultural traffic*'), "kot vrsto velikega kozmopolitanskega druženja (nekaterih) literatur sveta, ki sodelujejo v tem, kar je nek zgodnejši in vpliven komentator Goetheja imenoval 'mednarodna konverzacija'." (Prendergast, 2004, 2.)

³ "[...] the progress of the human race, of the wider prospects in world relationships between men." (Prim. "Changing Fields: The Directions of Goethe's Weltliteratur", v Christopher Prendergast (ur.), *Debating World Literature*, London and New York: Verso, 2004, 26-53.)

pogled na kulture⁴ oz. literature, premisliti kompleksne realnosti kulturnih in literarnih identitet, pa tudi poglede na evropske nacionalne literarne korpuse in kanone, ki so se gotovo spremenili v zadnjem stoletju in pol, kot se je preoblikovala tudi ideja nacionalnega, ki ne poseduje več enakih (iz romantike podedovanih) predznakov kot v 19.stoletju. Ali moderna kozmopolitska perspektiva skozi dobro domišljene pojme lahko priskrbi bolj obetaven, kompleksen, večdimenzionalen ali mnogoznačen vpogled v kulturne realnosti za znanstveno razlagalno prakso?

Pravo razumevanje naših kulturnih in literarnih realnosti terja primeren odziv na zamotanosti kulturnih razhajanj in kulturnega pluralizma. Zahteva reformuliranje epistemoloških problemov, ki so podlaga današnjih debat v komparativističnih raziskavah. Samuel Weber je v svojih tehtnih argumentih glede "mesta, ki gre študiju literature, umetnosti, jezika in filozofije v svetu, ki ga vse bolj obvladuje ekonomska logika profita in izgube" (2001, 236), zatrdil, da "naj naloga humanistike [...] postane ne manj ne več kot ta, da *premisli singularno*, ki je nekaj zelo drugačnega od zajemanja individualnega pod splošnim ali posameznega pod celoto" (2001, 245).⁵

Odgovornost, da artikuliramo veljavne vpoglede v kompleksne kulturne situacije, tako da razkrijemo njihovo zapleteno, večstransko realnost in njihovo krhkost, je izzivajoč projekt, četudi smiselno utemeljen v filozofiji konkretnega. Weber pravi, da dognati nekaj kot realno, ne pomeni preprosto enkrat za vselej ugotoviti njegovo eksistenco, ampak dognati, da je ta 'še' zmeraj tukaj, znova navzoča, kakor je bila, kot rezultat ponovitve" (2001, 245). V tem okviru se dotakne identitetnega problema in nadaljuje:

"Identiteta je skratka odnos, ki predpostavlja ponovno pojavitev. Ni kaj vase zaprtega in istočasnega, neposrednega, zgolj navzočega. Ampak predpostavljajoč ponovne pojavitve, predpostavlja proces, ki neizogibno vključuje alteracijo, razliko, transformacijo, pa tudi sličnost. Ko konstruiramo realnost v skladu z logiko identitete, je pravzaprav to, kar delamo, abstrahiranje, ignoriranje ali izključevanje – naše razmejevanje – od dimenzije heterogenosti zajete v vseh ponovitvah." (2001, 245).⁶

V zahtevni sodobni kritiki univerzalizma terja branje *asimetriji* in pristopanje k *inkomenzurabilnosti singularnega* sveže usmeritve v primerjalnih in kulturoloških študijah, izziv za preseganje starih ontoloških shem ter mapiranje evropske kulturne eksistence v njeni dialoški identiteti (cf. Skulj 1999). Takšna zahteva izvira iz etičnega imperativa, da revidiramo poglede na literarne in kulturne zgodovine z vidika *izjem* (ali iregularnosti):

"*Singularno* ni *individualno*, prav kot rezultat svojega načina bivanja, ki nikoli ne more biti nekaj enkrat za vselej, ampak, paradokсно, bolj kot *konsekvenca ponovljivosti*. Singularno je tisto, kar se pojavlja (ali vedno znova vznika), kar ostaja potem, ko je proces ponovitev opravil ves krog: je preostanek ali ostalina, tisto, kar sta Lévinas in

---

⁴ Kulture so bile identificirane izključno glede na jezik, ni pa bilo upoštevano, da so bili teritoriji literatur vpeti v drugojezične imperije in so tako sledi semiosfere vpletale tudi tujejezično produkcijo, v drugem jeziku pa so nastajala tudi besedila domačih avtorjev (n.pr. Prešernovi nemški soneti).

⁵ "the task of the Humanities would [...] become nothing more or less than that of *rethinking the singular*, which is something very different from subsuming the individual under the general or the particular under the whole" [ibidem, 245].

⁶ "Identity, in short, is a relationship that presupposes repetition. It is not self-contained or instantaneous. But in presupposing repetition, it presupposes a process that inevitably entails alteration, difference, transformation as well as similitude. In construing reality in terms of the logic of identity, however, what we do is to abstract from, ignore or exclude – separate ourselves from – the dimension of heterogeneity contained in all repetition." (Weber 2001, 245)

za njim Derrida imenovala *sled*. Sled razlike, ki je ni nikoli mogoče reducirati na istost [lat. *idem*] ali sličnost." (Weber 2001, 245)⁷

Evropski kulturni prostor s svojimi mnogimi obrazi potrebuje kompleksnejše zamisli in holistične pojme, ki lahko izrazijo realnostne principe, diverzitetu – raznolikost in pestrost – kulturnih zgodovin in njihovih prepletajočih koeksistenc. Evropske literature, umeščene v zgodovinske različnosti, beležijo v sebi raznolik kulturni spomin. Posamezne kulture ob nenehnih vdorih kulturnih transferjev ohranjajo v sebi historično zavest svojega teritorija in se kot večslojni (mnogovrstni) zgodovinski arhivi preteklosti vzdržujejo skozi nenehno spreminjajočo semiosfero. V vseh primerih je *prostor* tisto, kar predstavlja referenčni okvir za vse kulturne oziroma literarne podatke in dokumente. Kako zajeti in dojemati substanco spomina v evropskih literaturah in kako misliti njihove singularnosti kot realnostno ozadje njihove eksistence? Kako metodološko pristopati k asimetrijam v njih in kako domisliti pravi konceptualen okvir za raziskavo njihovih raznoterih arhivov, njihovih heterogenih interesov in njihovega še ne povsem ovrednotenega pomena korelacij? Kulturni vpisi kot semiotska dejstva razvidno dajejo na vpogled artikulirane moči in zmožnosti in razpoznavno mapirajo sledi človekovega samorazumevanja skozi zgodovino. Resne diskusije o evropskih kulturnih realnostih kličejo po nujnosti ponovnega premisleka nekaterih ključnih argumentov in izhodišč v sodobnih raziskavah ter primerjalnih študijih, pa seveda tudi v umetniških politikah, ter terjajo, da pride do reformuliranja epistemoloških predpostavk s stališč postkolonialnih pobud planetarnosti literatur in kulturnega pluralizma.

Vse evropske umetnosti in literature so rezultanta transgresivne⁸ stvarnosti *kulturnih plemen* (Eliotov pojem). Za evropske teritorije je simptomatično, da so bili v preteklosti asimilirani v raznotere historične okvire različnih hegemoničnih enot (cesarstev). Neenaka ozadja kulturnih poti literarnih pojavov po Evropi utelešajo precej nihajoče in spremenljive, zato pa neizogibno neuravnotežene (tudi nepričakovane) kontekste. Tu bi se bilo prav spomniti na dragocena stališča o *interliterarnih procesih*, o katerih je izčrpno razpravljaj Dionýz Ďurišin in v svojih konsekvantnih razdelavah "o tem *nestabilnem* teritoriju teoretičnega iskanja" v svojem zgodnjem "poskusu sistematičnega komparativističnega študija literature [...] v *Problémy literárnej komparatistiky*, Bratislava, 1967" (Ďurišin 1995, 49; podč. JŠ). Tega težavnega vprašanja se je še bolj detajlno lotil v svoji kasnejši knjigi o teoriji interliterarnega procesa, kjer je opozoril, da gre za "protislovno enoto in dialektiko, ki se prevaja v literarnozgodovinsko prakso kot ustvarjalna napetost med nacionalno literarno zgodovino in svetovno literaturo, ali drugače, med nacionalnimi literarnimi procesi in interliterarnim" (Ďurišin 1995, 49).⁹ Evropske kulture in literature so medkulturna oziroma interliterarna dogajanja in jih je kot protislovne enote potrebno bolj natančno prepoznavati in razbirati.

H kulturnim prostorom evropskih literatur je mogoče metodološko pristopati temeljito in precej bolj empirično, če njih in njihove kulturne identitete razumemo v luči dialogizma s številnimi drugimi kulturami. Celovito zajemajoč kompleksnosti interliterarnega oziroma

---

⁷ "The *singular* is not the *individual*, precisely by virtue of its mode of being, which can never be that of a once-and-for-all, but rather, paradoxically, that of an *after-effect of iterability*. The singular is that which emerges, which is left over after the process of iteration has come full circle: it is the remnant or remainder, what Lévinas and after him, Derrida, have called the *trace*. Trace of a difference that can never be reduced to sameness or similitude" [Weber 2001, 245].

⁸ Pojem transgresivnega je tu uporabljen kot v geologiji, kjer označuje razprostranjenje morja preko nekega območja ali ozemlja.

⁹ "une *unité contradictoire* et dialectique qui se traduit dans la pratique historico-littéraire comme une tension créatrice entre l'histoire des littératures nationales et de la littérature mondiale, ou bien entre les processus national littéraire et interlittéraire" (Ďurišin 1995, 49; podč. JŠ).

medkulturnega obstajanja, se Bahtinova ideja dialoga ter Lotmanova koncepcija semiosfere pokažeta kot uporabna pojma; oboje omogoča razumevati kulturne realizacije kot *odprti niz*, kot kulturno življenje v *procesu neukinljive menjave, reakcentuacije in prenove*. Ustroji kulturnih dogajanj so ves čas teritorializirani in deteritorializirani v dinamiki kulturnega transferja. Ideja transgresivnosti, izpostavljena malo prej v stališču o evropskih "kulturnih plemenih", implicira Bahtinovo gledišče *drugosti* oziroma drugačnosti (*otherness*). Za kakršenkoli primer že gre, drugost je realnostni princip literature in kateregakoli kulturnega dosežka (prim. de Man 1983, 103). Drugost je nepreklicno naša kulturna realnost. Z Bahtinovega pogleda velja, da je *nasebnost darilo drugega*.

V kontinuiranem dogodku formiranja naših kulturnih identitet, ima *drugost* precej bolj bistveno vlogo, kot se morda zdi. Princip identitete je v soodnosnosti s principom drugosti, ali z Bahtinovo terminologijo, sovпада s principom dialogizma. Konstruiranje nasebnosti naše lastne kulture je dogodek *rezistence*; v vsakem primeru gre za dialoški odziv, za razhajanje, celo nesoglasje: "*Razlika* je tisto, kar omogoča identiteti, da je to, kar je." (Descombes 1979, 40)¹⁰ Vzpostavljane nasebnosti, je podeljevanje ali osvetljevanje (razumevanje) pomena ali namer lastnega jaza; je *odgovorno* dejanje, v katerem razkrijemo, kako sami sebe interpretiramo, kateri obraz želimo ohraniti, za katere interese nam gre. Stališče, o evropskih literaturah in njihovih kulturnih identitetah kot zgolj nečem uresničenem skozi nacionalne jezike in avtohtone reprezentacije se že dolgo zdi preveč omejujoče. Jezikovni kontinuum (nem. *Sprachgeschichte*) je nezadosten kriterij za prevpraševanje ter resno in izčrpno razpravljanje o eksistenci ljudstev (nem. *Volksgeschichte*) ter o njihovi ustvarjalnosti na svojih ozemljih, še manj za izčrpno pregledovanje in beleženje zgodovinskih primerov prekrivajočega heterolingvalnega kulturnega spomina, ki ga najdemo v večini evropskih literatur. To sploh ni dobro utemeljen pogoj, da bi uspešno in učinkovito spoznavali žive probleme ter okoliščine kulturnih realnosti. Meje nacionalnih jezikov in etnij utegnejo biti preveč ekskluzivne, da bi zadovoljivo predstavljale razločevalne fiziognomije dejanskega kulturnega in historičnega izkustva skozi stoletja, celo v času, ko atribucija nacionalnega še niti ni bila uzaveščena. Večjezične sledi so inherentne vsaki kulturi in literaturi in celo repozitorij besedja, ki obstaja v jeziku, lahko razkrije takšen dotok (vdor) sledi različnih etničnih kontaktov in preteklih kulturnih vezi. Svojskost (lat. *ipse*) in drugost sta vseskozi močna vzajemna diskurzivna faktorja. Naše evropske kulturne razlike in diskontinuitete so oblikovane v dinamiki njihovih skupnih navez: drugost kot načelo diskontinuitete in nasebnost kot zavest kontinuitete. Raznolike zaznave, domišljija in reprezentacije naših samopodob so vpisane v kronotopične in transhistorične matrice naših literatur in v njihovo zapleteno eksistenco medsebojnega prežemanja. Preživetvena igra človeštva uprizarja vedno nove individualne želje (gone ali težnje) v konstituiranju spremenljivih (ustrezno prilagajajočih se) tradicij literarnih diskurzov in njihovih primarnih fokusov – samorazumevanja ljudi.

K našim literarnim eksistencam ne moremo pristopati kot h homogenim (istorodnim in enovitim) dogodkom. (Realizacija romantike v nemški literaturi je precej drugačna kot v angleški in ta je spet drugačna od francoske, slovenska romantika s Prešernom pa drugačna od vseh omenjenih.) Pa vendar, ali smo pripravljeni in metodološko zadosti opremljeni, da bi literature v naših evropskih kulturnih prostorih sploh dojemali in razmišljali o njih kot singularnih pojavnostih, kot o protislovnih enotah (*unité contradictoire*, Āurišin 1995), nečem skupnem pa vendarle raznolikem (*united yet diverse*), hkrati o pluralnosti in vzajemnosti (*plurality and solidarity*), o čemer je govorila formalna peticija "*For a humanist*

---

¹⁰ "Difference is what enables identity to be itself." (Descombes 1979, 40)

and multilingual Europe, rich of its cultural diversity" s prvopodpisnikoma Bourdieujem in Kristevo iz sredine devetdesetih let?¹¹ Ali smo zmožni razbirati v literaturah singularnosti, razpravljati o njihovi "kompleksni podobi vtakani na preprogi", pa hkrati minuciozno razčleniti pojave in zajeti vso njihovo vzajemno prepletenost? Kako učinkovito razbrati v njih ta večglasen uvid v njihove heterogenosti? Ali si lahko sploh predstavljamo "nekakšno spacialno zgodovino" evropskih literatur ('a sort of *spatialized history*' of European literatures), o kateri govori Casanova (1999, 5).

Če imamo v mislih, da literatura obstaja in ima izvor v specifičnem "nevsakdanjem čutu za človeka" (*a distinctive sense to 'the human'*, Weber 2001, 251)¹², potem so prava, adekvatna sredstva (konceptualizacije) in poti za dostopanje k heterogenosti nujna, da bi bolj odgovorno in v polisistemski perspektivi razumevali same manifestacije literarnega. Literatura, kot *snovanje* (cf. Hedegger *Dichtung*) je vedno nekaj "ustanovljenega" in razbirana kot logika in ustroj bralskega odzivanja, od tod vsaka učinkovita transakcija kulturnih idej in misli vpleta dialoške iniciative, ki omogočajo pogajanja z drugostjo. Literarni artefakti, ki so historični viri – v pravem pomenu besede *bogastvo* – gibanja "mislečega uma" (Goethe 1987, 101), so vseskozi na voljo v njihovi neposrednosti in aktualnosti, četudi njihova geokritična podlaga vedno predstavlja njihov *referenčni okvir*. Aktualizirana skozi procese branja so literarna dela neukinljive, navidezno *inkonkluzivne*, nikoli finalizirane realnosti. Kot take jih je v njihovi semiotskem obstajanju mogoče videti kot fragmente ali materialnosti polne vrzeli, ki dobivajo obliko skozi nedokončano semiozo in vedno spreminjajočo se semiosfero.

Izzivajoča naloga za premik v našem zornem kotu, kadar preučujemo evropske literarne procese in jih fokusiramo v njihovih sprepletenostih skozi bolj razdelan "*skopičen pogled*" (Spivak 2003, 108), nas lahko pomakne bliže k sami igri literarne inštitucije, v katero se zapleta sleherno umetniško delo. Zahteva za analitično bolj precizno razumevanje evropskih literarnih realnosti in za subtilnejše pojme, kot sta dialog ali narativna identiteta (Ricoeur), nam omogoča bolj izčrpno razbiranje in identificiranje premeščenih terenov literatur. Uporabljaajoč tako zapletene, a bistvene literarne kategorije, ki povzemajo *kočljivo, relacijsko, nestabilno* dejstvenost, predstavlja ta izziv poskus konceptualizirati vpoglede v kompleksne situacije literatur onkraj preprostega binarizma, ali z drugimi besedami, onkraj logike izključevanja, kar omogoča razkriti šibkost do zdaj prevladujoče globoko ukoreninjene eurocentrične paradigme v študiju literatur (n.pr. kot nacionalnih ali – z Morettijevo oznako – *metropolitanskih*). Pravzaprav ta pogled spodnaša vsakršno nadrejenost ali priznavanje centra ali hegemonijo, vsakršno vodilno, nedoseženo in nepremakljivo avtoriteto, vsakršno absolutno pravilo, četudi ne tistega, ki ga Đurišin, ko razpravlja o literaturi, imenuje *medliterarni centrizen* (*centrisme interlittéraire*, 1995, 50-51). Medliterarnost in medkulturnost, pa tudi dialog, semiosfera ali narativna identiteta so fluidni pojmi, ki čvrsto zajamejo same nomadske načine obstajanja literature. Takšen poziv za izčrpnije sheme in pojme, da bi učinkovito zajeli kompleksnost literarnih dejstev v njihovi *uhajajoči* ali *tranzientni* (začasni ali *bežni*) dejanskosti, ki referirajo tudi same fasete *konfliktnosti in kontradikcije*, manifestira z inkluzivnim pogledom na literature tendenco premagovanja metafizične binarne logike premoči ali obvladovanja. To nam olajšuje razbiranje dejanskih

---

¹¹ Dokument se je zavzel, naj "prihodnost Evrope ne žali narodnega spomina in jezikovne dediščine očetnjav, ampak naj iz kulturnih trezorjev črpa občansko (svetovljansko) odgovornost in iz politik solidarnosti moč za dograjevanje *združenih, četudi različnih ljudstev, skupnosti enakih, ki se širi kot žarki* (a *radiant community of equal, united yet diverse people*"). Isto besedilo citira tudi Alberta Moravio, ki je videl v pluralnosti "čudo Evrope" (*the marvel of Europe*).

¹² "a distinctive sense to 'the human'" (Weber 2001, 251)

asimetriji v literarnih in kulturnih zgodovinah Evrope in sveta in tako lahko bolje razumemo to kar Weber imenuje *inkomenzurabilnost singularnega* (2001, 251) ali drugače, *ne(pri)merljivost izjem ali enkratnosti*. Semiotsko razumevanje literatur in kultur se povsem zaveda, da semiotski prostor "ni [...] en sam kodni ustroj, ampak *niz povezanih, a različnih sistemov*" (Lotman 1990, 125; podč. JŠ). Ko vstopamo v to miselno izzivajočo zagonetnost "povezanih, a različnih sistemov" – kar ima za posledico vedno znova povedane zgodbe identitet literature, pa tudi vedno na novo *upovedane* (tj. *narativizirane*) zgodovine literatur – je možno z gledišč obmejnih poetik, torej pogleda, ki se dobro zaveda planetarne medkulturne oz. medliterarne eksistence, čezjezikovnih in čezkulturnih učinkov ter ideje *postnacionalnega*. To gledišče se zaveda in je pristojno, da so nam takšne kompleksnosti na voljo zgolj kot konstrukti, dani v narativizaciji.¹³

---

¹³ Stališče, da so vsa zavedanja nacionalnega narativizirana, je izčrpno obdelano v Bhabha (1990).